

O BĚLOHORSKÉ BITVĚ BYL NÁSILNĚ PŘERUŠEN

rozvoj našeho písemnictví. Noví držitelé moci, kteří ovládli celou kulturu, učinili ji nástrojem ideologického útlaku a protireformační propagandy, a tak došlo i ve vývoji literatury k prudkému zvratu. Přitom česká literatura, i když hned neupadla kvantitativně, upadala kvalitativně a tento úpadek se v časovém průběhu stále zvětšoval; teprve v poslední třetině 18. století začal s počátky obrození obrat k lepšímu. Tak tvoří v literárním životě doba od dvacátých let 17. století do sedmdesátých let století 18. uzavřený celek. Po stránce ideologické dává jí ráz panující protireformace, po umělecké stránce baroko, po stránce politické absolutistický centralismus, po stránce národnostní sílicí poněmčování.

Období mezi Bílou horou a začátky obrození se nazývá nejčastěji *doba pobělohorská*, ale toto označení není dosti přesné, neboť ohraničuje dobu jen na jedné straně, určujíc vlastně pouze její začátek, nikoli však konec; a kromě toho nevystihuje obsah doby. Po té stránce je lepší termín *doba temna*, ale ten zase nevystihuje celou dynamiku období a přímo odporuje postizení velkých zjevů české emigrace, zejména Komenského. Ani termín *protireformace* plně neuspokojuje, protože začátek protireformačních snah lze sledovat již v padesátých letech 16. století, když přišli do Prahy jesuité. Naproti tomu označení *doba panující protireformace* vystihuje ideologickou dominantu období a zároveň podává omezení časové: protireformace dosáhla vedoucího postavení jakožto oficiální ideologie po bělohorské bitvě a ztratila je s nástupem osvícenství v sedmdesátých letech 18. století, kdy byl také jezuitský řád roku 1773 zrušen. Termín *doba pobělohorská* se hodí jen pro několik prvních desetiletí po Bílé hoře.

Rychlý odliv kulturní tvorby a zužování oblasti českého písemnictví vyplývaly z pobělohorských hospodářských, sociálních a politických poměrů, jež s sebou přinášely úbytek náročného publika a nové začlenění literatury do společnosti. Už samo hospodářské zničení země a její vyplundrování za třicetileté války spolu s velkým úbytkem obyvatelstva (asi o polovinu) se muselo projevit v kulturním životě neblaze. K tomu přistupovaly ještě přesuny ve vládnoucí třídě a úbytek vzdělanců. Po likvidaci povstání byla neobyčejně oslabena konfiskacemi a emigrací stará česká šlechta a české měšťanstvo. Na místo české šlechty se vedrali cizí dobrodruzi, kteří neměli zájem o tradice domácího kulturního prostředí, a města, zbavená téměř veškerého politického vlivu, se rychle poněmčovala a tím se vyřazovala z národního kulturního života.

Pro další kulturní vývoj bylo zvláště důležité oslabení měst, neboť s úpadkem městského stavu tála společenská vrstva, která byla hegemonem v literatuře „zlatého věku“. Kulturně náročnější vrstva zámožného měšťanstva rychle mizela z kulturního života, jemuž dávala před Bílou horou ráz, a spolu s ní se ztrácela náročnější literární tvorba. V souvislosti s tím se zužovala oblast písemnictví i tematicky, a tak nastávalo období stále většího úpadku tvorby opravdu literární.

Za pokračující germanisace se rychle měnila sociální základna literatury, neboť jediným nositelem češtví zůstávaly nižší vrstvy lidu městského a hlavně lid na venkově. Drobné měšťanstvo nemohlo však vtisknout ráz kulturnímu životu, protože bylo hospodářsky slabé a neuplatňovalo se rozhodujícím způsobem ve výrobním procesu; venkovský lid byl sice daleko významnějším společenským činitelem, ale zakoušel stále větší znevůli a rostoucí bídu, byl záměrně udržován v nevědomosti, nedostávalo se mu vzdělání, a proto ani on nemohl sehrát významnější úlohu v rozvoji písemnictví. Tím byla přerušena cesta k zlidovění kultury, nastoupená za husitství. Pro lid se sice stále psaly a tiskly knihy a knížky, ale lid se nemohl stát hegemonem literární produkce. Pokud psali pro lid vzdělanci, nepodporovali ho zpravidla v jeho boji za sociální osvobození, jako tomu bylo v době husitské, ale obyčejně hájili zájmy vykořisťovatelské třídy a užívali literatury především k tomu, aby udržovali lid v jeho dosavadním postavení a vychovávali jej k trpnosti. Tak vznikala literatura určená sice lidu, ale psaná z posic držitelů moci; dále ji budeme označovat termínem *tvorba oficiální*.

Oficiální literatura směřovala k tomu, aby se co nejrychleji změnilo smýšlení zdrcující většiny lidu, a proto usilovala o přetržení předbělohorské kulturní tradice. Literární mluvčí nových držitelů moci se snažili vyplenit z lidu zejména vzpomínky na husitskou dobu, které by mohly být oporou v jeho třídním boji stále se přiostrujícím. Jejich úsilí však bylo marné. Třídní boj znova a znova propukal v živelných lidových povstáních.

Pro další kulturní vývoj bylo rozhodující to, že se proti staré kulturní tradici nepodařilo založit a rozvinout rovnocennou tradici novou. Proto se protireformační literatura pohybovala v začarovaném kruhu. Stará kulturní tradice byla uměle a násilně přetržena, ale pro vytvoření nové tradice nebyly podmínky, neboť v cestě stál skrytý odpor a pasivní resistance lidu. Lidové masy nebyly nikdy úplně získány oficiální protireformační propagandou, neboť dobře cítily její faleš a protilidovost. O smýšlení českého člověka byl sváděn úporný boj, držitelé moci jej však nikdy úplně nevyhráli. Podařilo se získat nerozhodné, zastražit bázlivé, ale zdravé jádro lidu se nepodařilo narušit.

Následky bělohorské porážky se v písemnictví projevíly velmi brzy, asi během desítiletí. Noví držitelé moci uchvátili tisk a znemožnili poraženým bránit

se literárním projevem, protože jim nešlo o ideologický zápas, nýbrž o spoutání bezbranné oběti, které se snažili vnutit svou ideologii. V dvacátých letech ještě poražení nezmlkli úplně, ale už na počátku třicátých let — po vydání Obnoveného zřízení zemského a po hlavním emigračním odlivu — vznikla zcela nová kulturní situace, odlišná od poměrů let dvacátých. Souvislost se starší vzdělaností byla oslabena a začal nezadržitelný ústup měšťanské kultury. Tak, jak odpadaly z kulturního života vyšší vrstvy měšťanstva, literatura se obracela stále více k lidu a v souvislosti s tímto zúžením sociální základny zužoval se i okruh jejích témat. Zmizela snaha po obsáhnutí celého života, a tím byl vývoj literatury vržen daleko nazpět. Výboje získané husitstvím, které se literatura snažila ve svých pokrokových dílech udržet po celé 16. a na počátku 17. století, byly naráz téměř ztraceny.

Veliké úbytky českému písemnictví způsobilo dále to, že zároveň s odpadáváním vzdělanějšího publika rozrůstala se na újmu české tvorby literatura psaná latinsky. Z česky psané literatury se tak dvojnásob rychle ztrácely spisy odborné a veškerá náročnější tvorba, neboť nebylo společenské vrstvy, která by ji mohla podporovat a konsumovat. Cizácká šlechta neměla zájem o české kulturní prostředí a ani neuměla česky, takže pro českou literaturu byla ztracena již předem, vyšší vrstvy ve městech se sýtily dováženou literaturou, převážně německou, a inteligence, která neztratila národní vědomí, nebyla s to vytvářet pro své potřeby vědeckou a náročnou literaturu psanou česky už proto, že jí byla jen nepatrná hrstka. A tak se uchyloval i česky cítící vzdělanec v náročnějších projevech k latině.

A literatura vytvářená pro lid zatím planěla. Rozhodující slovo v ní měla církev, zejména jezuitský řád. V církvi totiž viděli držitelé moci svou nejlepší ideologickou oporu, tím spíše, že církev měla zájem o boj proti husitské tradici, která sýtily revoluční nálady lidu. Oficiální literatura pochopitelně vypadala podle toho: vznikají především spisy náboženské, náboženství je — tak jako ve středověku — postaveno na nejvyšší místo v systému hodnot, tvoří dominantu kultury.

Svou tendenčností a náboženskou dominantou připomíná protireformační tvorba literaturu husitskou, zcela jiný je však její ideový obsah a sociální zakončení. Společné s literaturou husitského období je pouze to, že ve formě náboženského boje probíhá boj třídní; rozdíl je v tom, že celou literární tvorbu pobělohorské doby ovládly síly brzdící pokrok a snažící se vrhnout vývoj nazpět. V husitské době měly všechny strany možnost literárního projevu, nyní má publikační možnosti jen strana vítězná, a ta vytváří literaturu protilidovou. Proto také náboženství, které v projevech husitů neslo pokrokové síly společnosti, stalo se v protireformační literatuře ideologickou podporou reakce. Po té stránce je protireformační literatura pravým opakem literatury husitské.

Husitskou literaturu připomíná protireformační tvorba také tím, že pro-

gramově usilovala o přetržení souvislosti se starší dobou. I tato podobnost s husitstvím je však jen zdánlivá. Husitství trhalo souvislost s retardačními složkami společenského vývoje, kdežto protireformace trhala naopak souvislost se složkami pokrokovými a snažila se navazovat na starší tvorbu reakční povahy.

Proto se po Bílé hoře rychle změnil ve srovnání se starší dobou vztah literatury ke skutečnosti. Namísto rozvíjení pokrokové tradice literatury, sloužící životu a snažící se poznávat objektivní zákonitosti světa, nastoupila trpná víra a pověra. To vyplývalo z nedůvěry k pozemskému životu a k rozumovému poznání, nad něž se stavělo iracionální poznání mystické. Podle oficiální ideologie jedině pravým životem je život posmrtný; země, na níž žijeme, je slzavé údolí, v němž nadpřirozené a rozumem nepoznatelné síly stále zasahují s pomocí zázraků do empirického života. Tato ideologie, která měla vychovávat k pasivitě a odevzdanosti do vůle boží a tím přispět k zlomení odporu vykořisťovaných nevolníků, byla záměrně šířena z kazatelen na poutích, činností misionářů, a také oficiální literaturou.

Pokroková domácí tradice dohasínala zatím v dílech exulantů a postupně se utápěla v cizím moři. Ani doma však nebyla potlačena, měnil se jen její nositel. Zmizela pod censurním dozorem z literatury tištěné, ale žila dále v lidové tvorbě. Z mysli lidu nikdy nebyly vymýceny vzpomínky na bojovou husitskou tradici; ta vedla lid k povstáním a znova a znova ožívala v různých formách kacířství a udržovala se v lidové písni, proroctví a pověsti.

Proto by nebylo správné dívat se na pobělohorskou dobu jen jako na dobu ničení pokrokových tradic a stupňování úpadku. To by znamenalo vidět jen polovinu literárního procesu. Je nutno docenit sílu lidového odporu proti šířícímu se náporu temna a je nutno obdivovat sílu lidové kultury, která nejen že odolala tlaku a nepokořila se, ale naopak se rozvíjela. Mezi lidem a pány zuřil nelítostný třídní boj, který nabýval různé podoby. Propukal v povstáních, ale ta byla utápěna v krvi, a tak odboj pokračoval v podobě pasivního odporu. V oblasti ideologické bral na sebe třídní boj podobu boje náboženského, neboť se vyhrocoval protiklad mezi poddaným lidem a mezi katolickou vrchností. Z tohoto hlediska je třeba hodnotit i lpění lidu na husitské tradici a úsilí držitelů moci o její vyplenění.

Charakteristickým rysem kulturního života po Bílé hoře je nebyválně vyostřený protiklad kultury vládnoucí třídy a kultury vykořisťovaných. Bylo to způsobeno sociálními a politickými změnami, které nastaly po Bílé hoře a měly za následek rychlou likvidaci nositelů pokrokové kulturní tradice. Lidu byla vzata možnost aktivní účasti na náročnější kulturní tvorbě, měšťanstvo bylo ožebračeno, a tak byla jeho účast na náročnější kulturní tvorbě omezena, zatím co se vládnoucí třída vyžívala v importované barokní kultuře, která sloužila její reprezentaci.

Barokní umění má ráz po výtce expresivní. Jeho charakteristickým znakem je efektnost, snaha působit na smysly, vzrušovat, udivovat a uchvacovat. Tato tendence pronikala i do slovesných projevů, pro něž je příznačná hyperboličnost, záliba v protikladu, v smělé metafoře a oxymoru, kumulace obrazů a deformování jazyka (slovní hříčky apod.).

Barokní umění sloužilo vládnoucí třídě, ale vládnoucí třída se obracela prostřednictvím barokního umění i k lidu. Snažila se naň působit emocionálností a přepychem baroka, snažila se vykouzlit v nádherné výzdobě chrámu kousek nebe, které kněz sliboval poslušnému nevolníkovi po smrti, a zároveň se pokoušela drastickým obrazem pekelných muk zastrašit nevolníka, který by chtěl urvat pro sebe kousek ráje na zemi a lépe žít. Nádhera poutních chrámů měla odvádět od životní bídy a utěšovat trpícího člověka vzbuzováním víry, že mu pozemské starosti otvírají cestu do nebeského věčného království.

Při snaze o vzbuzování pocitu pomíječnosti pozemského života poukazem na věčné hodnoty nadzemské užívalo barokní umění rádo obrazů smyslově názorných, až naturalistických; zvláště příznačné bylo vystupňování protikladu pozemského života a mystického vidění nadskutečna, při němž se naturalistický obraz často smyslně zabarvený stával symbolem života nadpozemského. Zde jsou styčné body s vrcholnou gotikou doby Karla IV. Ostatně světový názor pobělohorské doby se blížil světovému názoru vrcholného feudalismu už proto, že pobělohorská doba přinesla stupňované úsilí o refeudalizaci a snažila se po sociální stránce restituovat středověk. Z toho vyplývalo vědomé navazování na dobu Karlovu a její glorifikace; Karlova doba byla pokládána za vrchol našich dějin a stavěna do protikladu k husitství, v němž byl viděn úpadek.

Barokní kultura, těsně spjatá s vítězným katolicismem, je představována nejnápadněji v umění výtvarném. Baroko vtisklo osobitý ráz Praze i našemu venkovu, kde byla vytvořena díla dodnes hodná obdivu (např. chrám sv. Mikuláše v Praze, sochařská výzdoba Karlova mostu, četné pražské paláce, venkovské barokní poutní chrámy a zámky). Zčásti proniklo baroko i do lidové kultury, ale nesmíme přehlížet, že to bylo umění svou podstatou nelidové, a pokud je lid adaptoval, vnášel do něho prvky nové; baroko v lidovém pojetí se stávalo výrazem lidového vztahu ke skutečnosti.

Tišťená literární tvorba byla v pobělohorské době prakticky úplně ovládnána jezuitským řádem, který se stal hlavní oporou vládnoucí třídy. Proto vzal do svých rukou i organisaci školství a udával mu pak ráz po celou dobu protireformační. Kulturní řeči pro náročnou literární tvorbu se opět stala latina, a tak vznikal protiklad literatury sloužící vládnoucí vrstvě a literatury lidové jako protiklad literatury psané česky a literatury psané jinými jazyky. Přitom je však třeba — podobně jako ve středověku — počítat k české literatuře část tvorby psané latinsky, i když měla nyní jiné uplatnění.

Oficiální literatura, kterou vytvářeli držitelé moci a jejich mluvčí pro nižší vrstvy ve městech a pro lid na venkově, obracela svůj hlavní zájem pochopitelně k oblasti náboženské; tak vznikaly četné modlitby, postily, písně, nábožensko-vzdělavatelné spisy apod. Ústředním motivem zde bývá zpravidla rozpor mezi pomíjejícím světem, to je hmotnou skutečností, a „věčným“ světem transcendentálním. Přitom byla charakteristická rozeklanost, kterou pozorujeme i ve výtvarnictví; na jedné straně si literatura libovala v naturalistickém zobrazování hmotné skutečnosti, a na druhé straně tíhla k duchovnosti. Se snahou vysvětlit lidovému čtenáři názorně náboženský mythos souviselo časté užívání obrazů z oblastí přístupných lidové chápavosti, zároveň se však projevovala záliba v křiklavých efektech a hyperbolách, které jsou dnešku cizí a namnoze působí groteskně, ba směšně.

Světské náměty v tištěné literatuře byly v pozadí. Potřeba zábavné četby se nasycovala hlavně přetiskováním starších lidových knížek a jarmareční světskou písní, tedy literaturou, která byla z hlediska ideologického pokládána za neškodnou, protože (podobně jako literatura náboženská) odváděla lid od trpké sociální skutečnosti. Měla tedy funkci v podstatě stejnou jako oficiální tvorba náboženská.

Pokrokovou vývojovou linii představovala v období vládnoucí protireformace hlavně tvorba lidová, která odrážela vztah lidu k životu a doprovázela jeho odpor k vykořisťovatelům. Zajímavý je vztah této tvorby k literatuře oficiální: lidová tvořivost nejen stála stranou od proudu oficiální literatury, ale namnoze stála přímo proti této literatuře, odolávajíc cizí ideologii a tlaku nových formálních prostředků; z nich si osvojovala jen to, co mohlo pomoci vyjádřit lidový vztah k životu. I když proto v lidové tvorbě nacházíme barokní motivy a obraty známé z oficiální tvorby, mají v novém kontextu jiný význam. Ztrácejí svou transcendentální funkci, vyjadřují reálnější vztah k životu.

K pokrokové linii se připíná i část literatury, jež nebyla sice lidu určena, ale stála v opozici proti tvorbě s ideologií oficiální, jako např. některé spisy Bohuslava Balbína.

Zvláštní postavení měla literatura našich exulantů. Vznikala sice mimo domácí půdu, ale zčásti hájila na mezinárodním fóru české zájmy — např. Pavel Stránský — a zčásti pronikala i do Čech a na Moravu jako pašované tisky, které pomáhaly udržovat lidový odpor. Proto ji nelze pokládat za uschlou větev, ale i ona patří k živému kmeni národní literatury, i když po umělecké stránce neznamenal mnoho, ovšem s výjimkou Komenského, v němž vyrostl zjev významu opravdu světového.

Mezi tvorbou lidovou a oficiální bylo stálé napětí. Obojí tato tvorba stála vedle sebe, narážela na sebe, do jisté míry se prostupovala, a to už proto, že se obracela k témuž publiku. Proto se podařilo obratné propagandě zmást část publika. Zdravé jádro se však nepodařilo zlomit. Náš lid osvědčoval po celou dobu vládnoucí protireformace podivuhodnou sílu, nezlomnost, víru v budouc-

nost a optimismus. V dobách stupňovaného útlaku právě tyto vlastnosti našeho lidu vystupovaly do popředí. Za nejtěžších zkoušek lid nebyl zlomen; když se šlechta a měšťanstvo poněmčily a přizpůsobily, lid se neshrbil, nezapřel své češství a svou revoluční minulost, ale odolal tlaku. A tak je doba vítězné protireformace nejen dobou temna, ale také dobou boje lidu s nápirem protireformace. Dobou boje, v němž lid nepodleh. V tom je její velikost.

V literárním vývoji se rýsují zřetelně dvě fáze. První sahá od dvacátých let 17. století asi do let padesátých až šedesátých a je pro ni příznačné dožívání předbělohorských tradic jednak v tvorbě emigrantské, jednak v části tvorby domácí, nesené spisovateli, kteří ještě vyrostli v předbělohorském kulturním světě. Od padesátých let nastává fáze druhá, v níž se jesuité snažili vytvořit literaturu v protireformačním duchu a dát základ nové literární tradici, ale ztroskotali pro rychlý úbytek vzdělanějšího publika, jakož i pro lidový odpor. Souběžně s ubýváním vzdělanějšího publika upadal i český spisovný jazyk. Praha ztrácela postavení kulturního centra, rozmáhala se tvorba regionální, a to se projevovalo v pronikání dialektismů do literárních projevů. S ubýváním písemnictví však nabývala v literárním procesu stále většího významu tvorba lidová, zvláště od dvacátých let 18. století, kdy dosáhla vrcholu protireformace a z literárního života se skoro úplně ztratila vzdělanější vrstva. Tehdy se literární tvořivost dostávala převážně do rukou lidu samého a jeho ústní tvorba se stala hlavní představitelkou celonárodní slovesnosti; to trvalo až do obrození, kdy se zase začala vytvářet náročnější literatura nesená měšťanstvem.

Toto období je dosud velmi málo prozkoumáno. U mnohých spisovatelů (např. u písmáků, kazatelů, emigrantů) nejsou ani známa bližší životní data.

O hodnocení literatury od Bílé hory do obrození srov. Josef Hrabák, K problematice slovesné kultury pobělohorské doby, ČMM 75, 1956; týž, O lidovosti starší české literatury (v souboru Studie ze starší české literatury, 1956). O regionální povaze valné části literární tvorby v této době psal Karel Palas ve studii K otázce regionalismu v české literatuře 17. a 18. století (sborník F. Wollmanovi k sedmdesátinám, 1958).

O poetice oficiální literatury pojednává několik souborů prací, které však vyznívají jednostranně, neboť byly psány z posic obránců „katolického baroka“ a zužovaly proto problematiku. Sem patří zejména: Baroko (sborník pěti studií), 1934; Vilém Bitnar, O českém baroku slovesném, 1932; týž, Postavy a problémy českého baroka literárního, 1939; týž, O podstatě českého literárního baroka, 1940; Josef Vašica, České literární baroko, 1938. Stejným duchem jsou neseny i antologie Zrození barokového básníka, 1940 (Vilém Bitnar), a České baroko, 1941 (Zdeněk Kalista).

Veršem 18. století se zabýval Karel Horálek, Der tschechische Vers des 18. Jahrhunderts, Zeitschrift für Slawistik 2, 1957. Viz též Horákovu práci Počátky novočeského verše, 1956, Acta universitatis Carolinae, Philologica 4.

Některými obecnými problémy barokní estetiky a kultury zabýval se Vladimír

Helfert: Hudební barok na českých zámcích, 1916; Hudba na Jaroměřickém zámku, 1934; Jiří Benda, I 1929, II 1934.

Mnoho materiálu a bibliografických odkazů pro literárního historika přináší Arnošt Denis, Čechy po Bílé hoře, 4., přehlednuté vydání (Jindřichem Vančurou), 1931. — Materiál a stručné shrnutí literární tvorby, zejména 18. století, přináší také J. B. Čapek v Československé literatuře toleranční I, 1933. — O hudební tvořivosti (i ve vztahu k literatuře) viz Jan Racek, Česká hudba, 1958.

Hodnocení Bílé hory je ve spisku Zdeňka Nejedlého Bílá Hora, Habsburg a český národ, 1920. — Z novějších prací je důležitá studie Josefa Polišínského Současný stav bádání o Bílé hoře, ČMM 70, 1951.